

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ «ΥΠΟΜΝΗΜΑ» ΤΟΥ ΚΟΡΥΔΑΛΕΑ
ΣΤΟ «ΠΕΡΙ ΓΕΝΕΣΕΩΣ ΚΑΙ ΦΘΟΡΑΣ» ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ
(Cod. Athen. 1173, ff. 146r-154v)

‘Ο ’Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1641-1709) δίδαξε στή Σχολή Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ, στήν Κωνσταντινούπολη, μιὰ «Ἐρμηνεία»¹ στήν «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς πραγματείαν τοῦ Ἀριστοτέλους». Τὸ γεγονός τῆς διδασκαλίας αὐτῆς δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτέ². Ἐγέρθηκε ὅμως θέμα πνευματικῆς ίδιοκτησίας γιὰ τὴν ὥλη ποὺ δίδασκε, ὅταν ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέως παρατήρησε ὅτι τὰ χειρόγραφα ποὺ φέρουν τὸ Μαυροκορδάτο ὡς συγγραφέα δὲν περιέχουν παρὰ τὴν «Ἐρμηνείαν» τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα (1570-1644)³. Καὶ πράγματι, δεκάδες χειρογράφων παραδίδουν αὐτούσιο τὸ κείμενο τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου, ἐνῶ στήν ἐπιγραφή δηλώνεται ὁ ’Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὡς συγγραφέας⁴.

1. Αναφέρεται καὶ ὡς «Ὑπόμνημα», πρβ. χφ B 44 (84) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης· ἢ «Παράφρασις καὶ ζητήματα», πρβ. χφ 280 τῆς Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου τῆς Πλάτουν· ἢ «Πραγματεία», πρβ. χφ 19 (651) τῆς Μονῆς Κύκκου τῆς Κύπρου.

2. ‘Ο Μαυροκορδάτος δίδαξε στή Σχολή ἀπὸ τὸ 1665 ὡς τὸ 1671 ἢ 1672. Βλ. Μ. Κ. Παρανίκα, Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ‘Αλώσεως Κωνσταντινούπολεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ιθ') ἐκατονταετηρίδος, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 24.

3. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρνῃ Βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς, Σμύρνη 1877, σσ. 11-12. Βλ. καὶ πρόσφατα, Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 158.

4. Τὸ ζήτημα ποὺ 〈θεσε ὁ Παπαδόπουλος δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστό. “Ετσι, ὁ André Wartelle (*Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses Commentateurs. Contribution à l'Histoire du texte d'Aristote*, Ηαρέσ, «Les Belles Lettres», 1963) δίνει 30 χειρόγραφα, ποὺ θεωρεῖ δτι περιέχουν τὸ ‘Ὑπόμνημα τοῦ Μαυροκορδάτου στὸ ἔργο τοῦ Σταγειρίτη. “Ολα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα παραδίδουν τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ εἶναι ψευδεπίγραφα· γιὰ τὰ δικτὰ ἀπὸ αὐτὰ τὸ διαπίστωσα μὲ αὐτοψία (ἀριθμοὶ τοῦ Wartelle 49, 55, 98, 122, 134, 153, 1639, 1640). Γιὰ ἄλλα ᜓ (Wartelle 354, 360, 372, 374,

«Ούδεποτε δ σοφὸς οὗτος ἀνὴρ», βεβαίωνε ἀκόμη δ Κεραμεὺς τὸ 1877¹, «τοιαύτην συνέγραψεν πραγματείαν». Όστόσο δ Δημήτριος Καταρτζῆς κατατάσσοντας τὰ «διδακτικὰ βιβλία ποὺ ἔχουμε», ἐπτά περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Ὕπομνηματος» τοῦ Κορυδαλέα—τὸ 1780 στὴ Βενετία²—σημείωνε:

«Ἀριστοτέλους, Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς

Ὑπομνήματα:

(...)

Ἄλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἀνέκδοτο

Θεοφίλου Κορυδαλέως [=ἔκδοθὲν]

(...))»³.

Τὸ πρῶτο ζήτημα, λοιπόν, ποὺ τίθεται εἶναι: ἔγραψε δ μετέπειτα διάσημος ἐξ ἀπορρήτων γραμματέας τῆς Ψύλης Πύλης «Ὕπόμνημα» στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, ἢ τὰ γνωστὰ ψευδεπίγραφα χειρόγραφα δηλώνουν μόνο τὸ γεγονός ὅτι δίδαξε στοὺς μαθητές του τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα; Στὸ πρόβλημα δίνει λύση τὸ χειρόγραφο ἀρ. 1173 τῆς Εὐθυικῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰώνα⁴: «Ο Μαυροκορδάτος δὲν ἔγραψε σχόλια ἀπ' εὐθείας στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη ἀλλὰ ὑπὸ μνημονημάτων σε τὴν «Ἐρμηνεία» τοῦ Κορυδαλέα. Στὰ φρ. 146r-154ν τοῦ χειρογράφου περιέχεται ἔργο ὑπὸ τὸν τίτλο «Ψυχαγωγίαι εἰς τὴν περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς παράφρασιν τοῦ κυρίου Ἀλεξάνδρου». Τὸ ἔργο εἶναι διπλὰ ψευδεπίγραφο. Πρῶτα, γιατὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι κάποιος ἔγραψε «ψυχαγωγίας»⁵ εἰς τὴν «περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς παράφρασιν τοῦ κυρίου Ἀλεξάνδρου» (ἐνῷ, ὅπως ἀποδεικνύεται πιὸ κάτω, δ σχολιαστὴς εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος). Καὶ δεύτερο, γιατὶ τὸ ἔργο ποὺ διπλαίζεται δὲν εἶναι ἡ «παράφρασις...τοῦ κυρίου Ἀλεξάνδρου», ἀλλὰ τὸ «Ὕπόμνημα» τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς».

382, 386) ἔχουμε τὴν μαρτυρία τοῦ Τσούρκα (ἔ.ἄ., σ. 161). Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα 16 χειρόγραφα ἡ περιγραφὴ ποὺ δίνουν οἱ κατάλογοι χειρογράφων μὲ πείθει ὅτι εἶναι καὶ αὐτὰ ψευδεπίγραφα. Τὸ θέμα ἀγνοοῦν καὶ οἱ D. Harlfinger καὶ J. Wiesner, ποὺ δημοσίευσαν διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στὸν Wartelle (*Scriptorium* 18, 1964, 238-257). Καὶ ἀκόμη, Λίνος Πολίτης, «Οδηγὸς Καταλόγων Χειρογράφων», Αθήνα, 1961, σ. 76.

1. Αὐτόθι.

2. Βλ. É. Legrand, *BH*, 18. s., τ. 2, Παρίσι 1928, σ. 303, ἀριθ. 956.

3. «Ἄργος προτρεπτικός στὸ γνῶθι σαύτὸν...» τοῦ 1787. Βλ. Δημήτριου Καταρτζῆ, *Tὰ Εὑρισκόμενα*. Ἐκδότης Κ. Θ. Δημιαρᾶς, Αθήνα 1970, σσ. 160-161 καὶ 449.

4. Ἰω. Σακελλαίωνος καὶ Ἀλκιβιάδου Σακελλαίωνος, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Εὐθυικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδος*, Αθήνα 1892, σ. 213. Ο A. Wartelle θεωρεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο περιέχει «Ὕπομνηματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Αφροδισιέως», ᔁ.ἄ., ἀριθ. 38.

5. Βλ. γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸν πιὸ κάτω.

Στὰ ἐννέα αὐτὰ φύλλα τοῦ ἀθηναϊκοῦ χειρογράφου περιέχονται 51 σχόλια. Ή διάταξη τοῦ κειμένου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: εἴτε παρατίθεται ὀλόκληρη φράση ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ ἀκολουθεῖ τὸ σχόλιο—ὅπως γίνεται σὲ 15 περιπτώσεις—, εἴτε ὑπάρχει μόνο ἀριθμὸς—ὅπως συμβαίνει σὲ 26 περιπτώσεις—ποὺ δηλώνει, πιθανότατα, τὸ φύλλο καὶ τὸ στίχο τοῦ χειρογράφου ποὺ περιεῖχε τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ εἶχε μπροστά στὰ μάτια του ὁ σχολιαστής. Στὶς 10 ὑπόλοιπες περιπτώσεις συνυπάρχει ἡ ἀρίθμηση, τοῦ φύλλου καὶ τοῦ στίχου, καὶ ἡ σχολιαζόμενη φράση. Τὸ τμῆμα τοῦ χειρογράφου ποὺ μᾶς ἔνδιαφέρει ἀρχίζει μὲ τὴν φράση τοῦ Κορυδαλέα: «παρεμφερῶς ἄρα ἐν τοῖς παροῦσι βιβλίοις λόγος αὐτῷ περὶ τῶν στοιχείων ἢ δυνάμενα»¹ καὶ ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτο σχόλιο: «καὶ μή τις θαυμάσῃ τῷ τρόπῳ...».

‘Ωστόσο, τὴν ταυτότητα τοῦ σχολιαστῆ καὶ τοῦ σχολιαζόμενου κειμένου δίνει, κυρίως, τὸ τριακοστὸ τρίτο σχόλιο. Ἀρχίζει μὲ τὴν ἔνδειξη: «265 - 2-ἀσαφής ἐστιν ὁ τῆς». Μὲ τὴν φράση αὐτὴ ἀρχίζει ἕνα κεφάλαιο ἀπὸ τὸ «Ζήτημα Γ’» τοῦ πέμπτου κεφαλαίου τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς «Ἐρμηνείας» τοῦ Κορυδαλέα, ποὺ ἐπιγράφεται «Περὶ τοῦ πῶς ἡ αὔξησις γίνεται». Τὸ κεφάλαιο αὐτὸν ὑπομνηματίζει τὰ χωρία 320α καὶ ἔπ. τοῦ Σταγειρίτη.

Τὸ ζήτημα ποὺ ἔθετε γενικὰ τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο ἦταν ἡ διαφορὰ τῆς γενέσεως καὶ φθορᾶς, ποὺ εἶναι πάθη τῶν φυσικῶν σωμάτων, ἀπὸ τὴν αὔξηση, ποὺ εἶναι μεταβολή. «Ἀσαφής ἐστὶν ὁ τῆς αὔξησεως τρόπος», ὑπομνηματίζει ὁ Κορυδαλεύς, «διὸ πλείους περὶ αὐτὴν λόγους οἱ πάλαι ποιοῦσιν...»². Μὲ αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ παρεμβαίνει ὁ συγγραφέας τοῦ σχολίου καὶ περιγράφει τὴν αὔξηση τῶν σωμάτων μὲ τὴν τροφὴ διὰ μέσου τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἷματος, τὴν δποία «οὐκ ἔγνων οἱ πάλαι, οὐ μαθήσεως ἐλλείψει ἀλλὰ τῇ τῆς ἀνατομίας ἀπειρίᾳ, ἦν πλεῖστον ὅσον ἡκρίβωσαν οἱ νεώτεροι ήμεῖς τε...»³.

Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἔξωτερηὴν ἔνδειξη, τὴν ταυτότητας τῆς φράσεως, ἡ κατὰ περιεχόμενο ἔρευνα δείχνει ὅτι ὑπάρχει οὐσιαστικὴ συνάφεια τῶν κειμένων. «Ετσι, μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τὸ σχολιαζόμενο κείμενο εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα.

Μένει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ συγγραφέα τοῦ σχολίου. Τὸ κείμενο μᾶς προσφέρει ἐδῶ ἔνα ἐσωτερικὸ τεκμήριο, ποὺ βεβαιώνει γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Μαυροκορδάτου· «οἱ νεώτεροι ήμεῖς τε ἐν τῷ ἡμετέρῳ περὶ τῆς τῶν πνευμόνων ἐνεργείας διὰ μακρῶν ἀποδεδείχαμεν, καὶ τὴν ποιητικὴν τῆς κυκλοφορίας ταύτης τοῦ αἷματος αἰτίαν ἀποδεδώκαμεν, ὅτι δηλαδὴ ὁ πνεύμων τῇ τε συστολῇ

1. Σελ. 3 τῆς ἐκδόσεως Βενετίας τοῦ 1780.

2. Σελ. 169-170 τῆς ἐκδόσεως Βενετίας τοῦ 1780.

3. φ. 152r, στ. 10-11, τοῦ χφ ΕΒΕ 1173.

καὶ διαστολῆ...»¹. "Οπως εἶναι γνωστό, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὑστερα ἀπὸ σπουδὲς τεσσάρων ἑτῶν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, στὴ Σχολὴ Ἰατρικῆς καὶ Φιλοσοφίας (Università degli Artisti), παρουσίασε τὸ 1664 τὴ διατριβή του στὴν Βολωνία μὲ θέμα «Pneumaticum instrumentum circu-landi sanguinis sive de motu et usu pulmonum»². Στηριζόμενος στὴ θέση τοῦ William Harvey περὶ κυκλοφορίας τοῦ αἷματος³, προσπάθησε νὰ ἐρευνήσει καὶ νὰ ἐντοπίσει τὴ συμβολὴ τῶν πνευμόνων σ' αὐτὴν τὴν κυκλοφορία. «Ο πνεύμων» γράφει στὸ σχόλιο, ἀναπαράγοντας τὸ συμπέρασμα τῆς διατριβῆς του, «τῇ τε συστολῇ καὶ διαστολῇ τῆς τραχείας ἀρτηρίας διὰ τῆς τοῦ ἀέρος εἰσπνοῆς καὶ ἐκπνοῆς τὴν κίνησιν ἀποτελεῖ τοῦ αἷματος...»⁴.

'Ο ἀθηναϊκὸς κώδικας ἔξαγγέλλει στὸν τίτλο του: «Ψυχαγωγίαι». 'Ο δρος εἶναι καὶ αὐτὸς ἀνακριβής, γιατὶ «ψυχαγωγίαι» σήμαινε ἐναν τρόπο ἐρμηνείας κειμένων, ποὺ συνίστατο στὴν παράθεση συνώνυμων λέξεων στὰ διάστιχα, πάνω ἀπὸ τὴν ἐρμηνεύμενη λέξη. 'Εδῶ ἔχουμε μακρὰ συνήθως σχόλια ποὺ ὑπομνηματίζουν ὅλοκληρες σχεδόν φράσεις. Εἶναι δρθό, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε τὰ ὅσα περιέχονται στὰ ἐννέα φύλα τοῦ κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ὡς ἀντίγραφα σχολίων «περὶ τὴν φωνή», ποὺ ὑπῆρχαν σὲ κάποιο χειρόγραφο τοῦ Ὑπομνηματος τοῦ Κορυδαλέα τὸ δόπιο χρησιμοποιοῦσε ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ἀποτέλεσαν ἐνιαῖο κείμενο ἢ ποὺ γράφηκαν ἔτσι ἐξ ἀρχῆς, γιὰ νὰ ἐπιτελέσουν δόμως τὴ λειτουργία τῶν glossarum marginalium.

Τὸ δεύτερο, παρεπόμενο, ζήτημα ποὺ τίθεται εἶναι: ὁ Μαυροκορδάτος δίδασκε στὴν Κωνσταντινούπολη μόνο τὸ δικό του «Ὕπόμνημα»; "Ἐνα ἄλλο χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τὸ ἀρ. 2776, σκιαγραφεῖ τὴ λύση: ὁ Μαυροκορδάτος δίδασκε στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ τὴν «Ἐρμηνεία» τοῦ Κορυδαλέα καὶ ταυτόχρονα συνύφαινε τὴ δική του συμβολή. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ φέρει σχόλια στὰ περιθώρια. "Ἔχει τίτλο «Ἀλεξάνδρου φιλοσόφου καὶ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν διδασκάλου κατ' ἀμφὶ τὰς διαλέκτους, τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τοῦ ἐκ τῆς Κωνσταντίνου, εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους»⁵. Γράφηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ μαθητὴ

1. φ. 152r, στ. 11-13.

2. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε τὴν ἔδικα χρονιά, Bononiae ex Typographia Ferroniana, καὶ ἐπανεκδόθηκε: α) τὸ 1665, Francosurti, Sumptibus Thomae Mattheiae Götzii, β) τὸ 1682, Lipsiae, apud Tobian Oehrlingium. Typis Ioannis Philippi Andreae, καὶ γ) τὸ 1870, ἀπὸ τὸν Μαρῖνο Βρεττό, Lipsiae, F. A. Brockhaus.

3. *Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalis*, Guilielmi Harvei Angli,...Francosurti, Sumptibus Guilielmi Fitzeri. Anno M.DC.XXVIII. 1628.

4. φ. 152r, στ. 13-15.

5. Τὸ χρ. εἶχε παλαιὸ δριθμὸ 2049. Πρβ. Κ. Ἀμάντου, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος

τοῦ Μαυροκορδάτου Βησσαρίωνα Μακρῆ καὶ φέρει ἡμερομηνία 8 Ἰανουαρίου 1671^{1.} ἀνάγεται δηλαδὴ σὲ χρόνο ποὺ δίδασκε στὴ Σχολή^{2.} Ἀνάμεσα στὰ σχόλια ποὺ περιέχει μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε μερικὰ ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ EBE 1173. Σχόλια, ποὺ μὲ τὸ ὕδιο χέρι γραμμένα, ἀποδεικνύουν ὅτι ἀνάγονται στὸ 1671 καὶ στηρίζουν τὴν ὑπόθεση ποὺ θέσαμε.

"Εχοντας ἐντοπίσει ἔνα χειρόγραφο, τὸ EBE 1173, ποὺ δίνει ἔνα μέτρο τῆς Μαυροκορδάτειας συμβολῆς, μένει νὰ τὸ συγχρίνουμε μὲ τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα ποὺ περιέχουν τὸ ἔργο τοῦ Κορυδαλέα (εἴτε εἶναι ψευδεπίγραφα εἴτε ὄχι) καὶ φέρουν σχόλια στὰ περιθώρια. Θὰ μπορέσουμε ἔτσι νὰ ἀποκαταστήσουμε κάποτε τὴν πραγματικὴ ἔκταση τῆς «Ἐρμηνείας» τοῦ Μαυροκορδάτου.

Αθήνα

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

δὲξ Ἀπορρήτων, Ἑλληνικὰ 5 (1932) 339 κ.ξ. Ὁ Wartelle δὲν ἀναφέρει καν τὸ χειρόγραφο αὐτό.

1. φ. 281v.
2. Βλ. ἀνωτ. σ. 311, ὑποσ. 2.